

प्रकरण 3 भूगोलातील वैचारिक मतभिन्नता – द्वैतवाद Dualisms in Geography

३.१ निसर्गवाद व संभववाद

३.२ प्रादेशिक भूगोल विरुद्ध क्रमबद्ध भूगोल

३.३ प्राकृतिक भूगोल विरुद्ध मानवी भूगोल

३.४ ऐतिहासिक भूगोल आणि समकालीन भूगोल

संक्षिप्त पार्श्वभूमि

भूगोल हा एक प्राचीन विषय आहे. पृथ्वीच्या उत्पत्तीपासून या विषयाचे अध्ययन होत आहे. परंतु प्राचीनकाळात भूगोलाची अभ्यासपद्धती अतिशय साधी होती. काळानुसार या पद्धतीत बदल होत गेले.

प्राचीन काळातील भूगोल अभ्यास पद्धती

सुरुवातीच्या काळात भूगोल हे केवळ वर्णनाचे शास्त्र होते. त्यावेळी निरनिराळ्या गोष्टींचा अभ्यास वर्णनात्मक पद्धतीने होत असे. या गोष्टींचा कोणतेही विश्लेषण किंवा पृथःकरण न करताच भूगोलीक दृष्ट्या अभ्यास होत असे. त्यामध्ये कोणत्याही प्रकारची शिस्त वा क्रम नव्हता. हे पाहता तज्ज्ञांना भौगोलिक गोष्टींचे निरीक्षण, नोंदी, माहिती संकलन, त्याचा क्रम लावणे, त्याचा पद्धतशीर आणि वैज्ञानिक दृष्टीने अभ्यास करणे आवश्यक वाटू लागले.

१७ व्या १८ व्या व १९ व्या शतकातील पद्धती

१७ व्या आणि विशेषतः १८ व्या व १९ व्या शतकात काही भूगोल शास्त्रज्ञ होऊन गेले. यांचे भूगोल विषयातील कार्य हे प्रवास, प्रत्यक्ष निरीक्षण, पाहणी, नोंदी आणि संशोधनावर आधारीत होते. या काळात भूगोल शास्त्रज्ञांनी, भूगोलाच्या अभ्यास पद्धतीस, एक नवीन दिशा देण्याचा प्रयत्न केला.

१७ व्या शतकात बर्नार्ड व्हेरेनियस नावाचा शास्त्रज्ञ होऊन गेला. त्याने भूगोलाच्या अभ्यास पद्धतीत व्यवस्थितपणा, रचनाबद्धता व क्रमबद्धता आणण्याचा प्रयत्न केला. बर्नार्ड यांनी लिहिलेल्या "सामान्य भूगोल" (Geographia Generalis) या ग्रंथात सर्व विषयांची क्रमबद्धता दिसून येते.

द्वैतवादाची सुरुवात (संकल्पनेचा उदय)

बर्नार्ड व्हेरेनियस या शास्त्रज्ञा पुर्वी भूगोल ही "संमिश्र गणिती शाखा" म्हणून ओळखली जात होती. व्हेरेनियसने भूगोलाच्या "सामान्य भूगोल" (General Geographia) व "विशेष भूगोल" (Special Geographia) अशा दोन शाखा केल्या.

सामान्य भूगोलात खगोलशास्त्र व गणिती भूगोलाचे विषय तर विशेष भूगोलात पृथ्वी, पृथ्वीचे अंतरंग, पृथ्वीचे भूपृष्ठ, सागर, वातावरण, वनस्पती इत्यादी विषय अंतर्भूत होते.

या प्रकारे बर्नार्ड व्हेरेनियसच्या काळापासून भूगोलाच्या अध्ययनात वैज्ञानिक मतभिन्नता निर्माण होण्यास सुरुवात झाली. त्यामुळे बर्नार्ड व्हेरेनियस या शास्त्रज्ञाला "भूगोल विषयातील द्वैतवादाचे प्रवर्तक" म्हणतात.

द्वैतवाद म्हणजे काय ?

भूगोलातील द्वैतवाद प्रामुख्याने भूगोलातील अभ्यासाचे विषय त्याच्या अभ्यासपद्धती आणि भूगोलाच्या अभ्यासाचा केंद्र बिंदु याशी संबंधित आहे.

जगात भूगोलाचा जसजसा विकास होत गेला तसतसे त्याच्या अभ्यासपद्धतीत बदल होते गेले. याबरोबर विषयाचे स्वरूप बदलत गेले. विज्ञानाच्या प्रगती बरोबर या विषयाच्या ज्ञानात भर पडत गेली त्यामुळे विषयाच्या कक्षा रुंदावत गेल्या. परिणामतः विषयाची व्याप्ति वाढत गेली. याचा परिणाम म्हणजे भूगोल विषयाच्या व्याख्या बदलत गेल्या. त्यातून भूगोलाच्या निरनिराळ्या ज्ञान शाखांशी संबंध आला. यामधून भूगोलात नवनवीन वैज्ञानिक वाद किंवा विचारसरणी अथवा मतप्रणाली पुढे आल्या. यालाच भूगोलातील द्वैतवाद म्हणतात. उदा. प्राकृतिक भूगोल विरुद्ध मानवी भूगोल, प्रादेशिक भूगोल विरुद्ध क्रमबद्ध भूगोल इत्यादी.

द्वैतवाद विचार सरणीचा विकास

भूगोलातील हा द्वैतवाद (Dichotomy) प्रामुख्याने भूगोल अभ्यास पद्धती संबंधी आहे. विज्ञानाची जसजशी प्रगती होत गेली तसतसे मानवाच्या ज्ञानाचे क्षितीज रुंदावत गेले. त्याप्रमाणे भूगोल विषयाचा विकास होत जाऊन या विषयाची व्याप्ति वाढत गेली आणि त्या बरोबर या विषयाचे स्वरूप बदलत गेले. त्यामुळे भूगोल विषयाच्या व्याख्या बदलत गेल्या यातून पुढे भूगोलाचा निरनिराळ्या शास्त्र शाखांशी संबंध आला.

१८ व्या व १९ व्या शतकात हंबोल्ट, रिटर व ब्लाश यासारखे प्रतिभावान शास्त्रज्ञ झाले. या शास्त्रज्ञांनी भूगोलाच्या अध्ययनाला नवीन दिशा देण्याचा प्रयत्न केला. या दरम्यान अमेरिका, युरोप व रशियामध्ये प्रगती होऊन भूगोलासंबंधी नवीन नवीन विषयांचे अध्ययन सुरु झाले. त्यातून भूगोल शास्त्रज्ञांनी भूगोलाच्या अभ्यास पद्धती विषयी नवीन नवीन विचार मांडले. त्यामुळे भूगोलाचा अभ्यास अधिक गतीमान होऊन या विषयाचे क्षितीज वाढत गेले. मात्र यातून भूगोलात वेगवेगळे वैज्ञानिक वाद निर्माण झाले.

भूगोलातील काही प्रमुख वाद (विचारसरणी किंवा मतप्रणाली) पुढील प्रमाणे आहेत.

१. निसर्गवाद व संभववाद
२. प्रादेशिक भूगोल विरुद्ध क्रमबद्ध भूगोल
३. प्राकृतिक भूगोल विरुद्ध मानवी भूगोल
४. ऐतिहासिक भूगोल आणि समकालीन भूगोल

पर्यावरण निसर्गवाद व संभववाद संकल्पना (Environmental Determinism and Possibilism Concept)

अलीकडच्या काळात जे भूगोलशास्त्रज्ञ होऊन गेले त्यांनी मांडलेल्या विचारसरणीमुळे भूगोलाच्या अध्ययनात मोठ्या प्रमाणात बदल झाले आहेत. भूगोलाला शास्त्रीय स्वरूप प्राप्त झाल्यापासून भूगोलामध्ये अनेकविध गोष्टींचा अभ्यास महत्त्वपूर्ण आहे. परंतु भूगोलाच्या अध्ययनात काही तज्ज्ञांनी केवळ भौतिक घटकांनाच प्राधान्य दिले आहे, तर काहींनी भौतिक घटक महत्त्वाचे नाहीत असे म्हटले आहे. यातूनच भूगोलाच्या क्षेत्रात काही विचारसरण्या (वाद किंवा मतप्रणाल्या) उदयास आल्या आहेत. त्यात निसर्गवाद व संभववाद ह्या विचारसरण्या महत्त्वाच्या आहेत.

निसर्गवाद (अशक्यतावाद Determinism)

काही तज्ज्ञांनी भूगोलाच्या अभ्यासात केवळ भौतिक (नैसर्गिक) पर्यावरणाचा विचार केला आहे. या प्रकारचे विचार मांडणाऱ्यांमध्ये ग्रीक शास्त्रज्ञ प्रमुख आहेत. त्यांच्या मते मानवाचे जीवन पूर्णपणे निसर्गाधीन आहे. कारण मानवाच्या जीवनावर निसर्गाचा प्रभाव पडतो. त्यांच्या मते मानवाचे जीवन सभोवतालच्या परिस्थितीनुसार घडत असते. कोणत्याही भागातील भूचरणा, जमीन, पाणीपुरवठा, हवामान, नैसर्गिक वनस्पती, प्राणी, खजिने, शक्तिसाधने इत्यादी भौतिक घटक महत्त्वाचे आहेत. या घटकांच्या अनुषंगाने मानवाला आपले व्यवसाय करावे लागतात. तेथे उपलब्ध असलेल्या खाद्याचा अन्न म्हणून उपयोग करावा लागतो. तेथील हवामानानुसार वस्त्राचा वापर करावा लागतो. तसेच तेथील नैसर्गिक परिस्थितीनुसार घरे बांधावी लागतात. उदा. पर्वतीय क्षेत्रात राहणाऱ्या जेवढ्या जमाती आहेत त्यांचे खाद्य, वस्त्र, निवारा, आचार-विचार हे तेथील पर्यावरणावर अवलंबून आहेत. प्रतिकूल परिस्थितीमुळे येथील लोक धष्टपुष्ट आणि कष्टाळू असतात. त्यांना आपल्या कर्तव्याची जाणीव असते. व त्यांना आपल्या प्रदेशाविषयी खूप प्रेम असते.

या प्रकारची विचारसरणी मांडणाऱ्यांच्या मते मनुष्य तेथील परिस्थितीशी जुळते घेऊन राहू शकतो. परंतु याबाहेर गेला तर त्याचा विनाश होऊ शकतो. उदा. उष्ण प्रदेशातील मनुष्य थंड प्रदेशात गेला तर तो आपल्या जुन्या सवयी विसरू शकत नाही. परंतु थंड प्रदेशात गेल्यावर त्यास वस्त्र, खाद्य विचार, धार्मिक विश्वास इत्यादी गोष्टीत बदल करावा लागतो आणि तेथील परिस्थितीनुसार राहावे लागते.

मानवाचे जीवन पूर्णपणे नैसर्गिक पर्यावरणावर (परिस्थिती) अवलंबून असते. हे टंडू प्रदेशात राहणाऱ्या एस्किमो, कांगोच्या (झाईर) खोऱ्यात राहणाऱ्या, पिग्मी, कलहारीच्या वाळवंटात राहणाऱ्या बुशमेन, मध्य आशियात राहणाऱ्या किरघीज, सहारा व अरबस्तानातील बेदुईन अरब यांच्या जीवनात कशी भिन्नता आहे यावरूनही स्पष्ट होते. भारतातील नागा, गोंड, संथाल, तोडा इत्यादी जमाती भिन्न पर्यावरणात राहतात. म्हणून त्यांचेही जीवन भिन्न आहे.

अशा प्रकारे मानवाचे जीवन हे निसर्गाधीन आहे अशी विचारसरणी काही भूगोलशास्त्रज्ञांनी मांडली. यालाच "निसर्गवाद" किंवा "अशक्यतावाद" म्हणतात.

या विचारसरणीचे समर्थन

मानवाचे जीवन हे पूर्णपणे नैसर्गिक परिस्थितीवर अवलंबून आहे हे अनेक शास्त्रज्ञांनी मान्य केले आहे. यासाठी त्यांनी या विचारसरणीचे समर्थनही केले आहे. यात पुढील शास्त्रज्ञ प्रमुख आहेत.

१. हिपोक्रेटस: या शास्त्रज्ञाने निसर्गवादाचे समर्थन करताना आशियातील आळशी, व विलासी जीवन जगणाऱ्या आणि युरोपातील कर्तव्यदक्ष व उद्योगी माणसाच्या जीवनाचा संबंध तेथील हवामानाशी जोडला आहे. याचे विश्लेषण करताना त्याने आशियातील पर्यावरण अधिक सुखदायी व युरोपातील पर्यावरण थोडे कष्टप्रद दाखविले आहे.

अशाच प्रकारचे विचार इतर काही शास्त्रज्ञांनी मांडले आहेत. त्यांच्या मते युरोपातील - थंड हवामानामुळे तेथील लोक बहादूर असतात. परंतु कलागुणाच्या दृष्टीने ते तेवढे प्रगत नसतात. याउलट आशियातील लोक

अधिक हुशार व कल्पक असतात. परंतु या गुणांचा विकास करण्यासाठी त्यांच्यात इच्छा व चिकाटी नसते. हा पर्यावरणाचा परिणाम आहे असे त्यांनी म्हटले आहे.

२. बोडीन : बोडीन या शास्त्रज्ञानेही पर्यावरणाचा मानवी जीवनावर परिणाम होतो असे प्रतिपादन केले आहे. त्यांनी प्रदेशाची उंची व कटिबंधाचा मानवी जीवनावर प्रभाव पडतो असे म्हटले आहे. हे सांगताना त्यांनी उंच प्रदेशातील आणि उत्तरेकडील लोक तेथील पर्यावरणामुळे साहसी व थोडे निर्दयी असतात तर कमी उंचीच्या प्रदेशातील आणि दक्षिणेकडील लोक मायाळू, चतुर व बुद्धिमान असतात असे म्हटले आहे. बोडीन यांनी पुढे म्हटले आहे की समशीतोष्ण कटिबंधातील परिस्थिती ही मानवाच्या विकासासाठी चांगली असते. तेथील हवामानामुळे लोक कष्टाळू, स्फूर्तिदायक व उद्योगशील बनतात.

३. हंबोल्ट, रीटर व रेंटझेल् : या भूगोलशास्त्रज्ञांनी देखील पर्यावरण निसर्गवादावर भर दिला आहे. हंबोल्ट यांनी भूरचना, नैसर्गिक वनस्पती व हवामान यांचा मानवी जीवनावर मोठा प्रभाव पडतो असे म्हटले आहे. कार्ल रीटर हे तर पर्यावरण निसर्गवादाचे समर्थक होते. फ्रेडरिक रेंटझेल् यांनी पर्वत, पठारे, मैदाने, पूर क्षेत्र, नद्यांची खोरी आणि इतर प्राकृतिक घटकांचा मानवी जीवनावर परिणाम होतो असे म्हटले आहे.

४. कु. अॅलन सॅम्पल : या भूगोलतज्ज्ञाने निसर्गवाद या विचारसरणीचे जोरदार समर्थन केले आहे. त्यांनी लिहिलेला "Influence of Geographic Environment" हा मानवी भूगोलातील एक श्रेष्ठ ग्रंथ मानला जातो. या ग्रंथात त्यांनी मानव हा नैसर्गिक परिस्थितीचा गुलाम आहे असे म्हटले आहे. सॅम्पल यांच्या मते मानवाचे खाद्य, वस्त्र, आचार-विचार, रितीरिवाज, धर्म इत्यादी गोष्टी पर्यावरणावर अवलंबून असतात. यासाठी त्यांनी जगातील भिन्न पर्यावरण विभागातील मानवाचे चित्रण केले आहे.

या विचारसरणीवरील आक्षेप (टीका)

वर्तमानकाळात विज्ञानात एवढी प्रगती झालेली आहे की अशा परिस्थितीत भूगोलशास्त्रज्ञ निसर्गवाद ही विचारसरणी मान्य करित नाहीत. मानव हा पूर्णपणे निसर्गाधीन आहे हे अनेकांना मान्य नाही. ही विचारसरणी मानणारे आता फार थोडे लोक आहेत. काही तज्ज्ञांच्या मते मानव आता इतका शक्तिमान झाला आहे की ज्या अशक्य गोष्टी आहेत त्या आता तो शक्य करित आहे. म्हणून अनेक तज्ज्ञांनी निसर्गवाद' या विचारसरणीवर टीका केली आहे.

१. काही तज्ज्ञांच्या मते समान पर्यावरण असून देखील तेथील लोकांच्या जीवनावर सारखा परिणाम झालेला नाही. उदा. विषुववृत्तीय प्रदेशात राहणाऱ्या काही जमाती शिकार, काही कंदमुळे व फळे गोळा करणे व काही मासेमारी करतात. बिहारमधील काही संधाल शेती करतात, तर काही पशुपालन करतात. निलगिरी प्रदेशात राहणारे तोडा पशुपालन करतात तर त्याच प्रदेशात राहणारे कोटा हे मातीची भांडी बनवितात.

वरील उदाहरणाने असे स्पष्ट होते की एकाच प्रदेशात राहणाऱ्या लोकांवर तेथील पर्यावरणाचा समान परिणाम होत नाही.

२. काही शास्त्रज्ञ केवळ निसर्ग शक्तिमान आहे हे मान्य करित नाहीत. आजपर्यंत मानवाच्या प्रगतीचा इतिहास पाहिला तर मानवाने प्रतिकूल परिस्थितीतही प्रगती केली. पूर्वी शीत प्रदेशात शेती अशक्य होती तेथे आता शेती होत आहे. शुष्क प्रदेशात देखील मानवाने जलसिंचनाचा विकास केला.

३. मानवामधील गुणवैशिष्ट्ये जसे केस, नाक, डोळे, डोके, उचो, चेहरा, ओठ इत्यादी बाबतीत केवळ प्राकृतिक भिन्नतेमुळे येत नाहीत तर ती आनुवंशिक असून माता पित्याप्रमाणे असतात. प्राकृतिक परिस्थितीमुळे ही गुण-वैशिष्ट्ये बनतात असे मानले, तर अमेझोनच्या खोऱ्यात हजारो वर्षे वास्तव्य करणाऱ्या तेथील माणसात आफ्रिकेतील निग्रॉईड जाती प्रमाणे गुण वैशिष्ट्ये आढळत नाहीत. वास्तविक आफ्रिकेच्या कांगोच्या खोऱ्यातील व अमेझोनच्या खोऱ्यातील भौगोलिक परिस्थिती तंतोतंत समान आहे.

अशा प्रकारे निसर्गवाद या विचारसरणीवर अनेक तज्ज्ञांनी आक्षेप घेतले आहेत. त्यामुळे आता ही विचारसरणी मागे पडत आहे.

संभववाद (शक्यतावाद Possibilism)

संभववाद या शब्दाचा प्रयोग सर्वप्रथम फेबरे या तज्ज्ञाने केला. त्याच्या मते पर्यावरणात निसर्गनिर्मित साधन-संपत्ती असते. या साधनसंपत्तीचा उपयोग मानवावर निर्भर आहे. उदा. मनुष्य जेव्हा छोटा नागपूरच्या पठारावर गेला तेव्हा तेथे त्यास जंगल, सुपीक जमीन व खजिने ही साधनसंपत्ती आढळली. तेथे गेलेल्यापैकी काहींनी जंगलात लाकूडकाढी, कंदमुळे, फळे गोळा करणे आणि या जंगल उत्पादनाचा व्यापार करण्यास सुरुवात केली. तर काहींनी खनिजांचा शोध घेऊन खनिजांचे उत्खनन सुरु केले. तर काहींनी शेती सुरु केली.

या प्रकारे मनुष्य जे व्यवसाय करतो ते त्याच्या स्वेच्छेने करतो. एखाद्या प्रदेशात कोणत्या प्रकारची साधनसंपत्ती आहे याचा विचार करून मनुष्य व्यवसायाची निवड करतो. म्हणून संभववादी लोक सामर्थ्याला महत्त्व देतात. ते केवळ पर्यावरणाला महत्त्व देत नाहीत. या प्रकारचा विचार मांडणाऱ्यामध्ये ब्लाश, बुन्हस, बोमेन, कार्ल सेनर, डिमाँ जियाँ व ब्लेकार्ड हे शास्त्रज्ञ प्रमुख होते.

आधुनिक काळात संभववाद या विचारसरणीला खूप महत्त्व आले आहे. सध्याचे युग हे विज्ञान युग आहे. ज्ञान आणि विज्ञान या दोन गोष्टींच्या आधारे मानवाने अशक्य गोष्टी शक्य करून दाखविल्या आहेत. त्यामुळे मनुष्य सर्वस्वी निसर्गाधीन नाही. मनुष्य हा क्रियाशील प्राणी असल्याने तो पर्यावरणात बदल घडवून आणतो. या तज्ज्ञांच्या मते मानव निसर्गाचे रहस्य जाणून आपल्या जीवनाचा मार्ग काढतो. शिवाय तो निसर्गाने उपलब्ध करून दिलेल्या संधीच्या आधारे आपली प्रगती करून घेतो.

वास्तविक निसर्गवाद व संभववाद यात जास्त फरक नाही. पर्यावरणाचा प्रभाव प्रत्येक वेळी माणसावर पडेल परंतु मानवाने पर्यावरणाचे रहस्य जाणले तरच त्याचा लाभ त्याला होईल. पर्यावरणाला पूर्णपणे समजून घेण्यावर सर्व गोष्टी अवलंबून आहेत.

एकंदरीत -

मानवाने वाहतुकीच्या साधनात प्रगती करून नवीन प्रदेशांची, गिरी-शिखरांची, जंगलांची व तेथील लोकांची माहिती प्राप्त केली. पूर्वी जेथे जंगले होती ती जंगले नाहिशी करून तेथे वसाहती स्थापन केल्या. तेथे वाहतुकीचे मार्ग काढले. त्या ठिकाणी शेती व इतर उद्योग सुरु केले. प्रतिकूल हवामानाच्या प्रदेशात खाणकाम व्यवसाय सुरु केले. उदा. अरबस्तानच्या वाळवंटात खनिज तेलाचे उत्खनन, अलास्कामध्ये सोन्याचे उत्खनन, बॉम्बे हाय भागातील खोल समुद्रात तेलाचे उत्खनन, रशियाच्या अति उत्तरेकडील भागात मानवी वसाहती आणि

शेतीचा विकास, कोलाराडोच्या वाटवंटात जलसिंचनाचा विकास, इजिप्त व सुदानमधील शुष्क हवामानाच्या प्रदेशात कृत्रिम त-हेने दमटपणा निर्माण करून सुती कापडाचे उत्पादन, आसाम, कोकण इत्यादी पर्वतीय क्षेत्रात लोहमार्गाचा विकास, नद्यांवर प्रचंड धरणे बांधून वीजनिर्मिती, भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यावर मुंबईजवळ समुद्र मागे हटवून गगनचुंबी इमारती बांधणे, मुंबईजवळ खाड्यांवर प्रचंड पूल बांधणे, पूर्वी जेथे वसाहती नव्हत्या तेथे वसाहती करणे, अंटार्क्टिका खंडावर कायमस्वरूपी संशोधन केंद्रे उभारणे इत्यादी अशक्यप्राय गोष्टी मानवाने शक्य करून आश्चर्याचा धक्का दिला. याच्याही पलीकडची गोष्ट म्हणजे मानव चंद्रावर जाऊन आला. आता तो मंगळावर जाण्याचा प्रयत्न करित आहे.

अशा प्रकारे मनुष्य नैसर्गिक परिस्थितीवर मात करून विजय मिळवू शकतो.

या विचारसरणीला "संभववाद" किंवा "शक्यतावाद" म्हणतात.

या विचारसरणीचे समर्थन

अनेक भूगोलशास्त्रज्ञांनी संभववाद या विचारसरणीचे समर्थन केले आहे. यात पुढील शास्त्रज्ञ प्रमुख आहेत.

१. **फेबवरे** : फेबवरे या तज्ज्ञाने संभववादाचे समर्थन करताना मनुष्य शक्तिशाली असून भौगोलिक दृष्ट्या त्याला खूप महत्त्व असल्याचे म्हटले आहे. मनुष्य आपल्या इच्छेनुसार निरनिराळ्या गोष्टींमध्ये परिवर्तन घडवून आणू शकतो असे त्यांनी म्हटले आहे.

२. **ब्लाश** : व्हीडल-डी-ला-ब्लाश या फ्रेंच भूगोलशास्त्रज्ञाने संभववाद ही विचारसरणी जगापुढे मांडली. त्यांनी या विचारसरणीद्वारे मनुष्य प्रतिकूल परिस्थितीतही स्वतःची कशा प्रकारे प्रगती करून घेतो हे दाखविण्याचा प्रयत्न केला. ब्लाश यांच्या मते, पर्यावरण पूर्णपणे शक्तिशाली नाही. मानवात देखील मोठी शक्ती आहे. हे स्पष्ट करताना पूर्वी जे प्रदेश निसर्गतः शेतीसाठी अयोग्य होते तेथे मानवाने शेती करून दाखविल्याचे सांगितले.

३. **बोमेने** : बोमेने या तज्ज्ञानेही संभववाद या विचारसरणीचे समर्थन करताना युरोपमध्ये जेथे बटाटे व मका या पिकांना नैसर्गिक परिस्थिती अनुकूल नव्हती, तरी मानवाने तेथे आपल्या ज्ञानाच्या बळावर या पिकांची यशस्वीरीत्या लागवड करून तेथील आर्थिक परिस्थितीचे स्वरूप बदलून टाकले, असे म्हटले आहे.

४. **गोल्डन बीजर** : या सुप्रसिद्ध भूगोलशास्त्रज्ञाने मानव पर्यावरणावर मात करू शकतो असे म्हटले आहे. गोल्डन बीजर यांच्या मते पर्यावरणामुळे माणसाचे जीवन घडत नाही, तर मनुष्य स्वतःला घडवितो. यासाठी तो आपल्या इच्छेनुसार पर्यावरणाचा उपयोग करतो असे म्हटले आहे.

या विचारसरणीवरील आक्षेप, (टीका)

संभववादावरील आक्षेप पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. ज्याप्रमाणे निसर्गवाद मांडणारांनी पर्यावरणाला श्रेष्ठ म्हटले आहे तसे संभववाद प्रस्तुतकर्त्यांनी मानव शक्तिमान म्हटले आहे. दोन्ही दृष्टिकोन विषम आहेत. परंतु दोषविरहित आहेत असे म्हणता येणार नाही.

यासंबंधी कु. अँलन सॅम्पल यांनी म्हटले आहे की पर्यावरणाचा प्रभाव माणसावर निरंतर, शांतपणे व अबोलपणे होत आहे. परंतु मनुष्य मात्र पर्यावरणावरील विजयाच्या घोषणा देत आहे. यामुळे मानवावरील भौगोलिक परिणामाची अवहेलना होत आहे.

२.संभववादी हे माणासाला शक्तिमान म्हणताना, मनुष्य पर्यावरणाला बाजूला सारून जीवन जगू शकत नाही असे म्हणतात. याप्रकारे संभववाद्यांची मते निश्चित नाहीत.

३. स्पेट या भूगोलशास्त्रज्ञाने पर्यावरण माणसासमोर अनेक संभावना प्रस्तुत करतो. आणि मनुष्य आपल्या बुद्धिमत्तेच्या जोरावर त्याची निवड करून त्याप्रमाणे आपले व्यवसाय, निवारा इत्यादी गोष्टी करीत असतो असे म्हटले आहे.

४. संभववाद या विचारसरणीला कोणताही वैज्ञानिक आधार नाही.

“थांबा व जा” विचारसरणी (Stop and Go concept) (संभववाद व निसर्गवाद विचारसरणी संबंधी निष्कर्ष)

निसर्गवाद व संभववाद या दोन विचारसरण्या परस्परविरोधी आहेत. चालू शतकातील (२० वे शतक) भूगोल शास्त्रज्ञांनी या दोन विचारसरण्यांचा मध्यबिंदू साधण्याचा प्रयत्न केला. यास “थांबा व जा” विचारसरणी म्हणतात. ग्रिफीथ टेलर हे या विचारसरणीचे प्रवर्तक समजले जातात.

या विचारसरणीनुसार केवळ निसर्ग प्रभावी नाही. काही ठिकाणी निसर्ग शक्तिमान असतो. अशा ठिकाणी मानवाला निसर्गाचे रहस्य जाणून व त्याच्याशी मिळतेजुळते घेऊन आपले जीवन जगावे लागते. परंतु काही ठिकाणी निसर्गापेक्षा मानव शक्तिमान ठरतो. काही ठिकाणी मानव आपल्या बुद्धिचातुर्याने विजय मिळवू शकतो. म्हणून भूगोलाच्या अभ्यासामध्ये निसर्ग व मानव या दोन्ही घटकांना सारखेच महत्त्व आहे. यालाच “थांबा व जा” विचारसरणी म्हणतात.

बुलरीज फ्लूअर, हरबर्टसन आणि रॉक्सबी या ब्रिटिश भूगोलशास्त्रज्ञांनी तसेच हंटीगटन व कार्लसावर या अमेरिकन भूगोल शास्त्रज्ञांनी या विचारसरणीचे समर्थन केले आहे.

प्रादेशिक भूगोल व क्रमबद्ध भूगोल द्वैतवाद (Regional Geography Vs. Systematic Geography Dichotomy)

प्रादेशिक भूगोल व क्रमबद्ध भूगोल हा वाद देखील फार प्राचीन आहे. ग्रीक कालखंडापासून याविषयी मतभिन्नता आहे.

प्रादेशिक भूगोल (Regional Geography)

मोठ्या भागाचा अभ्यास करण्याऐवजी त्याचा लहान लहान भागात अभ्यास करणे हे सोयीचे व जास्त अर्थपूर्ण असते. यातूनच प्रादेशिक संकल्पनेचा उदय झाला ही संकल्पना काळानुसार विकसित होत गेली.

प्राचीन काळातील भूगोलाचे प्रादेशिक स्वरूप : प्राचीन काळामध्ये प्रादेशिक भूगोलाचा वेगळा अभ्यास होत नसला तरी प्राचीन काळात भूगोलाचे स्वरूप प्रादेशिक असेच होते.

"भूगोल म्हणजे पृथ्वीचे वर्णन" किंवा "निरनिराळ्या भौगोलिक गोष्टींचे वर्णन" अशी पूर्वी भूगोलाची व्याख्या होती. यात प्रदेश (Region) हा घटक मानून पृथ्वीवरील निरनिराळ्या गोष्टींचा अभ्यास होत असे. ग्रीक, रोमन, अरब व इतर भूगोल शास्त्रज्ञांनी जगाच्या निरनिराळ्या भागांचे दौरे करून पाहणी, निरीक्षणे व अनुभवाच्या

आधारे भौगोलिक गोष्टींचे वर्णनाद्वारे ग्रंथ लेखन केले. त्या ग्रंथलेखनाचा आधार हा प्रादेशिक होता. होमर या कवीने आपल्या काव्यात पृथ्वीवरील निरनिराळ्या प्रदेशातील मानव जातीचे वर्णन केले होते..

हर्कटियस या तज्ज्ञाने प्रादेशिक भूगोलाचा पाया घातला. हेरोडॉटस, अँरिस्टॉटल, टॉलमी, स्ट्रॅबो यांनी निरनिराळ्या प्रदेशातील भौगोलिक परिस्थिती व तेथील मानवी जीवनाचे वर्णन प्रादेशिक दृष्टीने केले. अरब शास्त्रज्ञांनी देखील प्रादेशिक वर्णनावार भर दिला होता. त्यांच्या निरनिराळ्या प्रदेशासंबंधी केलेल्या लिखाणात भूपृष्ठ, हवामान, वनस्पती, वसाहती मानवी जीवन व संस्कृति यांचे वर्णन आढळते. मार्कोपोलो, वास्को-डी-गामा कोलंबस व मॅगेलन यांनी निरनिराळ्या भागाचा शोध घेऊन त्यांचे प्रादेशिक रूपाने वर्णन केले.

१७ व्या, १८ व्या व १९ व्या शतकातील प्रादेशिक संकल्पनेचा विकास

या कालखंडात पुढील तज्ज्ञांनी प्रादेशिक संकल्पने विषयी आपले विचार मांडले

१. **व्हेरेनियस** : व्हेरेनियस या तज्ज्ञाने "विशेष भूगोल" या विषयाच्या आधारे निरनिराळ्या प्रदेशातील भौगोलिक घटकांचे विवेचन केले. व्हेरेनियस हे "प्रादेशिक भूगोलाचे आद्य प्रवर्तक" समजले जातात.

२. **हंबोल्ट** : हंबोल्ट या तज्ज्ञाने प्रादेशिक भूगोलाच्या संकल्पनेवर भर दिला होता. हंबोल्टने पृथ्वीवरील निरनिराळ्या खंडाचा दौरा केला. त्यांनी निरनिराळ्या हवामान विभागांचे (प्रदेशाचे) वर्णन केले. त्यात पृथ्वीवरील गवताळ प्रदेशाचा समावेश होता. त्यांच्या "कॉसमॉस" या ग्रंथात पृथ्वीवरील निरनिराळ्या प्रदेशांचा उल्लेख आढळतो.

३. **रिटर** : कार्ल रिटर या भूगोल शास्त्रज्ञाने प्रत्यक्ष अनुभव पद्धतीवर भूगोलाचे अध्ययन केले. त्यांच्या "अर्डकुंडे" या ग्रंथात आफ्रिकेचे वर्णन हे प्रादेशिक पद्धतीवर आधारले होते. तसेच त्याने युरोप व आशिया या खंडांचेही प्रादेशिक वर्णन केले. रिटर यांनी जमीन व पाणी यांची विभागणी तसेच निरनिराळ्या देशातील ऐतिहासिक, सांस्कृतिक इत्यादीचे प्रादेशिक दृष्टीने विवेचन केले. भारत

रिचथॉफेन या शास्त्रज्ञाने भूगोलाला क्षेत्र वर्णनी शास्त्र म्हटले आहे. या मागे प्रादेशिक विभागणीची संकल्पना आभिप्रेत होती.

४. **रॅटझेल** : फ्रेडरिक रॅटझेल या शास्त्रज्ञाने क्रमबद्ध भूगोलाच्या अभ्यास पद्धतीवर भर दिला होता. तरी त्यांच्या काही लेखनात प्रादेशिक अध्ययन पद्धतीचा समावेश होता. त्यांनी आपल्या "निसर्गाचा प्रवास" या ग्रंथात पूर्व युरोपचे वर्णन केले आहे. त्यांच्या "अँथ्रोपो जिऑग्रफी" या ग्रंथात लोकसंख्येचे वितरण प्रादेशिक पद्धतीवरच आधारित होते.

५. **ब्लाश** : विडल-डी-ला-ब्लाश या फ्रेंच तज्ज्ञानेही प्रादेशिक भूगोल या संकल्पनेला महत्त्व दिले. त्यांनी लिहिलेल्या "फ्रान्सचा भूगोल" या ग्रंथात फ्रान्सचे प्रादेशिक विभागाद्वारे विवेचन केले. ब्लाशच्या मते प्रादेशिक विभाग लहान असले पाहिजे. म्हणून त्यांनी प्रदेशांची विभागणी लहान लहान विभागात करून त्यांचे अध्ययन केले.

६. **हेटनर** : अल्फ्रेड हेटनर या तज्ज्ञानेही प्रादेशिक विभागाच्या विचारसरणीचे समर्थन केले. त्याच्या मते "भूगोल म्हणजे पृथ्वीवरील प्रदेशाच्या अध्ययनाशी संबंधित असलेले शास्त्र होय." त्याने "युरोपचा प्रादेशिक भूगोल", "तुलनात्मक प्रादेशिक भूगोल" इत्यादी भूगोलाचे लेखन केले. रॅटझेल यांच्या प्रादेशिक तत्त्वावर आधारित भूगोलाच्या अध्ययनाने प्रादेशिक भूगोलाच्या अध्ययनाला गती मिळाली.

याशिवाय मॅकिन्डर, सॉयर, हॉर्टीन, गॉटमन इत्यादी शास्त्रज्ञांनीही प्रादेशिक भूगोलाच्या संकल्पनेचा पुरस्कार केला.

क्रमबद्ध भूगोल (Systematic Geography)

क्रमबद्ध भूगोलाचा विकास अलीकडच्या काळात झाला. यास क्रमिक भूगोल किंवा सर्वसामान्य भूगोल असेही म्हणतात.

क्रमबद्ध भूगोलाची सुरुवात : क्रमिक भूगोल ही संकल्पना तात्त्विक विचारावर (Philosophic thought) आधारलेली आहे. या भूगोलाचा पाया १७ व शतकात बर्नार्ड व्हेरेनियस या शास्त्रज्ञाने घातला. त्यानंतर या शाखेचा विकास होत गेला. अलीकडे यास विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

विषय व अभ्यास पद्धती

यात पृथ्वीचा सर्वसाधारण अभ्यास होतो. हा अभ्यास गणीतीय व शास्त्रीय संकल्पना व पद्धतीनुसार पृथ्वीचा सखोल अभ्यास होतो. यात भूगोलाच्या अध्ययनाचे नियम सूत्र, तत्त्व प्रणाली, विषयाची व्याप्ति, विषयाचे स्वरूप इत्यादि गोष्टी अंतर्भूत आहेत. या अभ्यास पद्धतीत विषयांचा क्रम, सुसुत्रता यांना शास्त्रीय आधार असतो. हंबोल्ट यांनी मांडलेल्या भूगोलातील तत्त्वज्ञानीय दृष्टीकोण क्रमबद्ध भूगोलाचा एक भाग आहे. त्यास वैज्ञानिक बाजूही आहे. अशा प्रकारे सर्वसामान्य भूगोलाचे क्रमबद्ध भूगोलात रूपांतर झाले.

क्रमबद्ध भूगोलात भूपृष्ठाच्या एखाद्या भागाचे क्षेत्र समजून अध्ययन केले जाते. भूगोलाचे अध्ययन हे अनादिकालापासून होत असल्याने या विषयाची व्याप्ति खूप विशाल झाली आहे. भूगोलात नैसर्गिक पर्यावरणा बरोबर सांस्कृतिक पर्यावरणाचेही अध्ययन होते. भूपृष्ठ, जलप्रणाली, हवामान, जमीन, नैसर्गिक वनस्पती, वन्यपशुपक्षी, खनिजे इत्यादी नैसर्गिक पर्यावरण घटकांचा आणि मानवी वसाहती, वाहतुकीचे मार्ग जलसिंचनाची साधने, शेती, कारखाने इत्यादी सांस्कृतिक घटकांचा अभ्यास होतो. या घटकांच्या अध्ययनात क्रमबद्धता महत्त्वाची असते.

या घटकांचे अध्ययन करतांना. त्या घटकांची निवड व त्यांचा क्रम, ठरविणे आवश्यक असते. या पद्धतीने भूगोलाचा अभ्यास अधिक व्यवस्थित, पद्धतशीर व रचनाबद्ध होतो.

भूगोलाच्या शाखा व क्रमबद्धता

भूगोलाचा निरनिराळ्या नैसर्गिक शाखा (उदा. भूचरणाशास्त्र, खगोलशास्त्र, वनस्पती व प्राणीशास्त्र, भूगर्भशास्त्र, खनिजशास्त्र इत्यादी) आणि विविध सामाजिक, शाखांशी (उदा. इतिहास, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र इत्यादी) संबंध येत असल्याने या विषयाचे क्षेत्र अधिक व्यापक बनले आहे. या विषयाच्या व्यापकतेचा विचार करता, त्यात सुसुत्रता, क्रमबद्धता, असणे महत्त्वाचे असते. म्हणजे विषयाची निवड त्याची शास्त्रीय क्रमवारी अनिवार्य बाब आहे. म्हणूनच क्रमबद्ध भूगोलाचा जन्म झाला. आज या पद्धतीला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. **निरनिराळ्या शास्त्रज्ञांची मते**

क्रमबद्ध भूगोला विषयी निरनिराळ्या तज्ज्ञांनी आपली मते पुढील प्रमाणे मांडली आहेत.

१. चॉर्ले : विषयाचा हेतू (उद्देश) व त्याच्या नैसर्गिक गुणवैशिष्ट्यांचा परस्पर संबंध असलेला संच म्हणजे क्रमबद्धता होय असे चॉर्ले या तज्ज्ञाने क्रमबद्धचा अर्थ स्पष्ट करताना म्हटले आहे.

२. **हंबोल्ट** : हंबोल्ट यांनी आपल्या अध्ययनात क्रमबद्धतेला महत्त्व दिले व क्रमिक पद्धती आपल्या अध्ययनाचा पाया मानला. हंबोल्ट यांनी आपल्या "कॉसमॉस" या ग्रंथामध्ये संबंध विश्वाचे वर्णन क्रमबद्ध पद्धतीने केले होते.

३. **रिटर** : रिटरने आपल्या विविध भागाच्या अभ्यास दौऱ्यात माहिती गोळा करणे, त्याची वर्गवारी करणे व त्या माहितीची क्रमवार मांडणी करून त्याचे विवेचन करणे या गोष्टीला प्राधान्य दिले होते. त्याने लिहिलेल्या "अर्डकुंडे" या ग्रंथात निरनिराळ्या खंडाचे (आफ्रिका, युरोप, आशिया) क्रमबद्ध पद्धतीने वर्णन केले.

४. **रॅटझेल्** : यांनी अनेक भागाचे भौगोलिक दौरे करून निरनिराळ्या गोष्टींचे अध्ययन केले होते. त्यामध्ये सुसूत्रता होती. त्याने लिहिलेल्या 'अँथ्रोपोजिऑग्रफी' या ग्रंथात भौगोलिक घटक व मानव यांच्या संबंधाचे क्रमावर विवेचन केले. यानंतर जगात भूगोलाच्या क्षेत्रात क्रमबद्ध अध्ययनाला सुरुवात झाली.

५. **ब्लाश**: अलाश या फ्रेंच तज्ज्ञानेही क्रमबद्ध अध्यायावर भर दिला होता. त्याच्या भौगोलिक लिखाणात रचनात्मकता होती.

६. **हेटनर** : हेटनर या वैज्ञानिकाने भूगोल हे पृथ्वीचे सर्वसामान्य विज्ञान आहे अशी संकल्पना मांडली. आणि क्रमबद्ध भूगोलाच्या अभ्यासाला चालना दिली.

अशा प्रकारे भूगोलात क्रमिक अध्ययनाची कल्पना रूढ झाली. त्यात विश्लेषणात्मक पद्धत आहे. त्यात विषयाचे वर्णन आहे. तौलनिक अध्ययन आहे आणि त्यात क्रमबद्धता समाविष्ट आहे.

निष्कर्ष

जगात प्राचीन काळापासून भूगोलाचे अध्ययन प्रादेशिक दृष्टीने होत आहे. पुर्वी अनेक भूगोलशास्त्रज्ञांनी जगाच्या दृष्टीने अभ्यास केला. १७ व्या, १८ व्या व १९ व्या शतकात प्रादेशिक संकल्पनेचा अधिक विकास झाला.

प्रादेशिक दृष्टीने होणारे अध्ययन हे अधिक सुसंबद्ध असे असते. निरनिराळ्या भागाची प्रादेशिक भागात विभागणी करून तेथील भूरचना, हवामान, जमीन, वनस्पती, प्राणी, शेती, लोक जीवन, उद्योगधंदे, दळणवळण, व्यापार इत्यादी विषयाचा अभ्यास हा अधिक उठावदार होतो. या दृष्टीने प्रादेशिक भूगोलाचा संकल्पनेला महत्त्व आहे.

म्हणून प्रादेशिक भूगोलाला वेगळे न करता त्यातील समाविष्ट विषयांच्या अध्ययनास क्रमबद्धता आणली तर ते अध्ययन अधिक शास्त्रीय व नियम बद्ध असे होते.

प्राकृतिक भूगोल विरुद्ध मानवी भूगोल द्वैतवाद (Physical Geography V/s Human Geography Dichotomy)

प्राकृतिक भूगोल (Physical Geography)

प्राकृतिक घटकांचे महत्त्व : प्राकृतिक (भौगोलिक नैसर्गिक/भौतिक) परिस्थितीचे रहस्य जाणून घेण्याची जिज्ञासा मानवाच्या मनात प्राचीन काळा पासून होती मानवाने नैसर्गिक परिस्थितीचे रहस्य जाणून भौतिक घटकांचा स्वतःसाठी उपयोग करून घेतला. त्यात भूपृष्ठ, वनस्पति व प्राणी यांचा समावेश होतो.

सुरुवातीच्या काळात मानव कडे, दऱ्या, गुहा व झाडे झुडूपाच्या आश्रयाने रहात असे. मनुष्य प्राण्यांची शिकार करून त्यापासून मिळणाऱ्या मांसाचा आणि वनस्पतिपासून मिळणारी फळे यांचा खाद्य म्हणून उपयोग करित असे. त्यामुळे प्राकृतिक भूगोलाच्या अध्ययनाकडे अभ्यासकांचे प्रथमपासून लक्ष वेधले. प्राकृतिक भूगोलाचा अभ्यास मिश्र गणिताची एक शाखा म्हणूनच होत आहे.

प्राकृतिक परिस्थिती किंवा पर्यावरणाचा मानवी जीवनावर (व्यवसाय, वसाहती इ.) मोठा परिणाम होतो. त्यामुळे निसर्ग व मानव यांच्या परस्पर संबंधाच्या अध्ययनाला भूगोलात प्रथमपासून महत्त्व आहे.

ग्रीक व रोमन तज्ञांची मते

ग्रीक व रोमन भूगोल शास्त्रज्ञांनी देखील प्राकृतिक परिस्थिती व मानवी जीवन यांच्या परस्पर संबंधावर भर दिला होता. एखाद्या प्रदेशाचा विकास तेथील भौगोलिक परिस्थिती कशी आहे यावर अवलंबून असतो. असे हेरोडॉटस आणि अ‍ॅरिस्टॉटल या तज्ञांचे मत होते. प्लेटो व इरेटोस्थेनिस या शास्त्रज्ञांचीही अशीच मते होती. स्ट्रॅबो या रोमन तज्ञानेही मानवाचा विकास भौगोलिक परिस्थितीवर (भूपृष्ठ, हवामान, जमीन, वनस्पती, पाणी पुरवठा इ.) अवलंबून असतो असे प्रतिपादन केले होते. टॉलेमी या ग्रीक वैज्ञानिकाचे पृथ्वीवरील निरनिराळे प्रदेश व ठिकाणे आणि त्यांचे परस्पर संबंध याच्या अध्ययनावर भर दिला होता.

ग्रीक व रोमन कालखंडात ग्रहगोल, पृथ्वीचा आकार, अक्षवृत्ते, रेखावृत्ते, भूपृष्ठ, वनस्पती इत्यादी भूगोलाच्या अभ्यासाचे महत्त्वाचे विषय होते. अरब भूगोल शास्त्रज्ञानीही खगोल शास्त्र आणि भूपृष्ठाचे वर्णन या विषयांच्या अध्ययनाला महत्त्व दिले होते.

या प्रकारे मध्ययुगीन कालखंडा पर्यंत भूगोल ही भौगोलिक घटकांचे अध्ययन करणारी एक शाखा म्हणून विकसित झाली.

समाविष्ट विषय

भूगोलामध्ये प्राकृतिक घटकांच्या अभ्यासाला महत्त्व आहे. भूगोलात प्राकृतिक घटक, त्यांची विभागणी आणि त्यांचे एकमेकाशी असलेले संबंध याचा अभ्यास होतो. प्राकृतिक घटक हा भूगोलाच्या अभ्यासाचा मूलभूत घटक आहे. या विषयाचा सामाजिक घटकांच्या अनुषंगाने अभ्यास करता येत नाही. त्यामुळे प्राकृतिक घटकांचा स्वतंत्र्यरित्या अभ्यास झाला पाहिजे. पहिली

भूगोलात मृदावरणाबरोबर जलावरण व वातावरण या विषयांचाही अभ्यास होतो मृदावरण, जलावरण व वातावरण हे प्राकृतिक भूगोलाचे विषय आहेत. व्हेरेनियस या तज्ञाने पृथ्वीचे स्थान, स्थिती, पृथ्वीच्या गति (परिवलन व पिरभ्रमण), भूपृष्ठ नैसर्गिक प्रदेश इत्यादी विषयांच्या अध्ययनावर भर दिला होता.

प्राकृतिक भूगोलात ग्रहगोल, पृथ्वीची निर्मिती, पृथ्वीचे अंतरंग, खडक, जमीन, वनस्पती, प्राणी, खनिजे, सागर, सागरातील हालचाली, सागराची क्षारता, वातावरणाचा विस्तार, हवेचे तापमान, वायूभार वारे, आर्द्रता पर्जन्य इत्यादी विविध विषयांचा अभ्यास होतो. या सर्व गोष्टींचा मानवी जीवनावर परिणाम होतो.

त्यामुळे प्राकृतिक भूगोलाचा विस्ताराने अभ्यास होत असून याच्या खगोलशास्त्र सागर शास्त्र, मृदाशास्त्र, भूगर्भशास्त्र, वातावरण शास्त्र, वनस्पती व प्राणी शास्त्र अशा विविध शाखा केल्या आहेत.

१९ व्या व २० शतकातील तज्ज्ञांची मते

१९ व्या व २० व्या शतकात भूगोलाचा अधिकाधिक विकास होऊन या विषयाच्या अध्ययनाला एक वेगळी दिशा मिळाली. या काळात हंबोल्ट, रिटर ब्लाश, रॅटझेल्, कु. संपल, ग्रिफीच टेलर, हंटींगटन इत्यादी भूगोलशास्त्रज्ञ झाले. हंबोल्ट या जर्मन शास्त्रज्ञाने मानव व पर्यावरण या विषयाच्या अध्ययनावर लक्ष केंद्रित केले. कु संपल या अमेरिकन स्त्री भूगोल शास्त्रज्ञाने मानव व त्याचे पृथ्वीशी (प्राकृतिक घटक) संबंधित अभ्यासाला महत्त्व दिले. रॅटझेल् या जर्मन तज्ज्ञाने प्राकृतिक घटक व मानव यांचे संबंध दाखवून भूगोलाचे अध्ययन केले. रिटर या जर्मन भूगोल तज्ज्ञानेही प्राकृतिक घटकांच्या अभ्यासाला महत्त्व दिले. त्याने भूपृष्ठ, हवामान, जमीन, वनस्पती इ. प्राकृतिक घटक महत्त्वाचे असून ते एकमेकाशी संबंधीत आहेत असे म्हटले मानवाचे जीवन प्राकृतिक घटकावर अवलंबून असते असे रिटरचे मत होते.

मानवी भूगोल (Human Geography)

मानवी घटकाचे महत्त्व

निसर्ग व मानव यांच्या परस्पर संबंधाचा अभ्यास अनेक वर्षांपासून होत असला तरी बरेच दिवस भूगोलाचे अध्ययन हे प्राकृतिक घटकापुरते मर्यादित होते. परंतु मानव आपल्या बुद्धीमतेच्या जोरावर सभोवती असलेल्या अनेक गोष्टींचा उपयोग करतो. उदा. मनुष्य अन्नाची गरज भागविण्यासाठी फळे, मांस, दूध आणि शेतीतून मिळणाऱ्या खाद्यान्नाचा, निवाऱ्यासाठी दगड, माती, लाकूड इ. साधनांचा, नदीवर बांध घालून जलसिंचन व विद्युत निर्मिती, शेतीसाठी जमिनीचा आणि खनिजांचा उपयोग करतो. वरील गोष्टी करतांना मनुष्य निसर्गातही बदल घडवून आणतो.

वरील गोष्टी जेव्हा अभ्यासकांच्या लक्षात आल्या तेव्हापासून मानवी भूगोलाच्या अध्ययनाला अधिक महत्त्व देऊन या विषयाचा मोठ्या प्रमाणात अभ्यास होऊ लागला. १८ व्या व १९ व्या शतकात या विषयाचा पाया अधिक भक्कम झाला. याचे श्रेय बॅफॉन या तज्ज्ञाला आहे. बॅफॉनने लिहिलेल्या "निसर्गाचा इतिहास" या ग्रंथात मानव व नैसर्गिक पर्यावरण यामधील संबंध, मानवी संस्कृतीचा विकास व विस्तार, मानवाचे स्थलांतर लोकसंख्येचे वितरण, मानवाने ज्ञानाच्या जोरावर निरनिराळ्या नैसर्गिक गोष्टींचा केलेला उपयोग इत्यादींचे विवेचन केले आहे.

शास्त्रज्ञांची मते : मानवी घटक कसे महत्त्वाचे आहे याविषयी पुढील तज्ज्ञांनी आपली मते मांडली आहेत.

१. डार्विन : डार्विनने लिहिलेल्या "जीवांची उत्पत्ती" या ग्रंथाने मानवी भूगोलाचा पाया अधिक मजबूत झाला. मॅक्समिलर या तज्ज्ञाने लिहिलेल्या "मानवी भूगोलाची मूलतत्त्वे" या ग्रंथामुळे मानवी भूगोलाचे अध्ययन शास्त्रीय पद्धतीने होऊ लागले. मॅक्समिलरने मानवाच्या क्रिया, मानव हा सभोवतालच्या परिस्थितीशी स्वतःला कसे जुळवून घेतो, मानवाचे सामाजिक जीवन, शेती, वाहतुक, वसाहती इत्यादींचे विवेचन या ग्रंथात केले आहे.

२. रॅटझेल् : फ्रेडरिक रॅटझेल् या शास्त्रज्ञाने आपल्या "अँथ्रोपो- जिऑग्रफी" या ग्रंथात मानव केंद्र बिंदु मानून मानवी भूगोलाचे अध्ययन केले. त्याने मानवी जीवना विषयीचे विवेचन आदिवासीच्या अध्ययनाने स्पष्ट केले. रॅटझेल् याने लोकसंख्येचे वितरण, मानववंश, स्थलांतर, नैसर्गिक पर्यावरणाचा मानवी जीवनावरील परिणाम इत्यादी विषयावर लेखन केले. रॅटझेल् यांचे भौगोलिक लिखाण हे प्रवास दौरे, प्रत्यक्ष निरीक्षण व पाहणी यावर

आधारीत होते.

३. **ब्लाश** : विडाल - डी - ला ब्लाश या फ्रेंच तज्ज्ञाचे मानवी भूगोलातील कार्य महत्त्वाचे आहे. ब्लाशने संभववादाची संकल्पना मांडली. मनुष्य हा बुद्धीवान व क्रियाशील प्राणी आहे. तो आपल्या बुद्धीचातुर्याने व प्रयत्नाने पृथ्वीवर अनेक प्रकारची परिवर्तने घडवून आणतो. आणि स्वतःची प्रगती करून घेतो अशी विचारसरणी ब्लाशने संभववाद यो संकल्पनेद्वारे मांडली त्यामुळे मानव हा एक भौगोलिक घटक (कारक) बनला आहे. ब्लाशने लोकसंख्या, सांस्कृति, वाहतुक विकास, वसाहती, पर्यावरण व मानवाचे त्याशी असलेले संबंध या विषयी लिहिले आहे.

ब्लाशच्या मानवी भूगोला विषयीच्या संकल्पनांचा नंतर जगभर प्रसार होऊन त्यानुषंगाने मानवी भूगोलाचे अध्ययन होऊ लागले.

समाविष्ट विषय

मानवी भूगोलात मानव व त्यासंबंधी असलेल्या इतर विषयांचा अभ्यास होतो. पृथ्वीच्या निरनिराळ्या भागात राहणाऱ्या लोकांचा सभोवतालच्या परिस्थितीशी काय संबंध आहे हे पाहणे हा मानवी भूगोलाचा प्रमुख विषय आहे. कोणत्याही प्रदेशाची प्राकृतिक रचना, जलप्रणाली, हवामान, वनस्पती, प्राणी व खनिजे यांचा मानवी जीवनावर काय परिणाम होतो आणि मानव या घटकांच्या अनुरोधाने आपली प्रगती करून घेतो. या सर्वांचे अध्ययन मानवी भूगोलात केले जाते.

जगाच्या निरनिराळ्या भागात राहणाऱ्या लोकांचे वर्ण, वंश, अन्न, वस्त्र, निवारा, चालीरिती, संस्कृति इत्यादीमध्ये खूप भिन्नता आहे. याचे कारण प्रत्येक भागातील मानवी जीवनावर तेथील भौगोलिक परिस्थितीचा परिणाम होतो.

मानवी भूगोलात मानवास महत्त्व आहे. मानव केवळ प्राकृतिक परिस्थितीचा गुलाम नाही तर एक प्रमुख अंग आहे. तो आपल्या बुद्धीचातुर्याने सभोवतालच्या परिस्थितीत परिवर्तने घडवून आणतो. यामध्ये मानवाचे ज्ञान बुद्धीमत्ता श्रम, इत्यादी घटक महत्त्वाचे आहेत. यात वाहतुकीचे मार्ग जलसिंचनाची साधने इत्यादी घटकांनाही महत्त्व आहे. मानव या घटकाद्वारे पर्यावरणात बदल घडवून आणतो.

वरील विषयांचा मानवी भूगोलात अभ्यास होतो व हेच मानवी भूगोलाचे विषय आहेत.

२० व्या शतकातील या विचारसरणीचा विकास

२० व्या शतकात मानवी भूगोलाचा विकास प्राकृतिक भूगोलाच्याही पुढे गेला ही महत्त्वाची गोष्ट आहे. फ्लेअर या तज्ञाने मानवी भूगोलात मानवी जीवनासंबंधी मांडलेल्या संकल्पनांमुळे मानवी भूगोलाची व्याप्ति आणखी व्यापक बनली आहे. मानव केवळ निसर्गात राहून आपले जीवन व्यतीत करतो असे नसून तो नैसर्गिक घटकांचा आपल्या प्रगतीसाठी व गरजपुर्तीसाठी उपयोग करून घेतो व यातूनच मानवी भूगोलाची प्रगती होते. ही कल्पना पुढे आली. यामुळे मानवी भूगोलाचे क्षेत्र व्यापक बनले आहे. आणि त्यामुळे मानवी भूगोलाच्या अध्ययनातून लोकसंख्या भूगोल, वसाहती भूगोल, आर्थिक भूगोल, कृषि भूगोल, वाहतुक भूगोल, नागरी भूगोल, वैद्यकीय भूगोल, राजकीय व सामाजिक भूगोल इत्यादी उपशाखा निर्माण झाल्या आहेत.

निष्कर्ष

प्राचीन काळात जेव्हा मानवाची प्रगती झालेली नव्हती आणि मानवाला आपल्या अन्न, वस्त्र व निवारा ह्या मूलभूत गरजांच्या पूर्तीसाठी पूर्णपणे प्राकृतिक घटकावर अवलंबून रहावे लागे त्यावेळी सर्वत्र प्राकृतिक घटक प्रभावी होते. हळू हळू मानवाची प्रगती झाली आणि विज्ञानाचा विकास होत गेला. त्याबरोबर मानवाने आपले ज्ञान व बुद्धी चातुर्याने प्राकृतिक गोष्टींचा अधिकाधिक वापर करण्यास सुरुवात केली. वाढत्या लोकसंख्ये बरोबर मानवाच्या गरजा वाढत गेल्या. त्यासाठी मानवाला साधनसंपत्तीचा अधिकाधिक उपयोग करावा लागला. यासाठी मानवाने रस्ते, लोहमार्ग, जलसिंचनाची साधने, विद्युत गृहे, कारखाने इत्यादी गोष्टी काढल्या. मानवी घटकांच्या विकासामुळे प्राकृतिक घटकांचे महत्त्व कमी होत गेले. सध्या जगाच्या जास्तीत जास्त भागात मानवी घटक श्रेष्ठ ठरले. '

तरी प्राकृतिक घटकाकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही. कारण जगात असे काही भाग आहेत की जेथे अजुनही प्राकृतिक घटकांचे प्राबल्य आहे. त्यामुळे अशा भागात प्राकृतिक घटक श्रेष्ठ आहेत.

पण एकूण विचार करता जगाच्या अधिकांश भागात मानवी घटक श्रेष्ठ आहेत.

ऐतिहासिक भूगोल विरुद्ध समकालीन भूगोल

ऐतिहासिक भूगोल विरुद्ध समकालीन भूगोल हा वाद इतिहासकार, भूगोलशास्त्रज्ञ आणि इतर सामाजिक शास्त्रज्ञांचेही लक्ष वेधून घेत आहे.

ऐतिहासिक भूगोलमध्ये मागील काही दशकांमधील एखाद्या प्रदेशातील भौगोलिक घटनांचा अभ्यास केला जातो. ऐतिहासिक भूगोल भूतकाळातील प्रदेश, भूभाग किंवा जगाच्या भूगोलाचा अभ्यास करते. उदाहरणार्थ, जर आपण मध्ययुगीन काळात भारतातील पीक पद्धती आणि वसाहतींचे वितरण अभ्यासल्यास तो अभ्यास ऐतिहासिक भूगोलातील एक घटक असेल.

एस. एम. आली यांनी 'द जिऑग्राफी ऑफ पुराणा' चे काम करताना प्राचीन भारताच्या भूगोलाच्या निर्मितीचा प्रयत्न केला. असे बरेच अभ्यास भारत आणि परदेशात प्रगतीपथावर आहेत. अमेरिकेतील प्रत्येक प्रदेशात वसाहत स्थापनेच्या वेळी अमेरिका कशी होती हे दर्शविण्याचा प्रयत्न राल्फ ब्राउनने केला आहे. ऐतिहासिक भूगोल विषयावरील पुस्तकांची संख्या समकालीन भूगोलवरील पुस्तकांच्या संख्येइतकी मोठी नाही परंतु ऐतिहासिक भूगोल सामान्य आणि प्रादेशिक दोन्हीचा अभ्यास एकत्रित करते. तसेच भूगोलच्या सर्व शाखांचा आपल्या अभ्यासात समावेश करते. एका अर्थाने ऐतिहासिक भूगोल हा सामाजिक भूगोलाचा एक भाग आहे. असे असले तरीही ऐतिहासिक भूगोलाचे स्वतःमध्ये पूर्ण स्वतंत्र अस्तित्व आहे.

समकालीन भूगोलामध्ये घटनांच्या अस्तित्वातील प्रारूपाच्या अभिक्षेत्रीय वितरणाचा अभ्यास करते. काळानुसार समकालीन भूगोल ऐतिहासिक भूगोल होईल. समकालीन भूगोल आणि ऐतिहासिक भौगोलिक परस्पर भिन्न आहेत परंतु एकमेकांना अभ्यासास पुरक आहेत.

ऐतिहासिक भूगोलच्या स्वरूपाची आणि व्याप्तीसंदर्भात इतरही खालीलप्रमाणे मते आहेत.

सी.टी. स्मिथ (१९६७) यांनी ऐतिहासिक भूगोलाविषयी खालील मत मांडले.

- (अ) इतिहासामध्ये भौगोलिक घटकाची भूमिका
- (ब) समाजाच्या सांस्कृतिक पैलूचा विकास
- (सी) मागील भौगोलिक घटकांचा पुनर्रचित अभ्यास
- (ड) कालक्रमानुसार भौगोलिक वैशिष्ट्यांमध्ये बदलांचा अभ्यास

ऐतिहासिक घटक/कारक:

१९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात ऐतिहासिक भूगोल ही भूगोलशास्त्राची एक शाखा म्हणून गनली गेली. जी एखाद्या विशिष्ट कालावधीत किंवा मागील काळातल्या भूगोलाशी संबंधित असलेल्या घटनेच्या परस्परसंबंधाशी आणि इतिहासावरील भौगोलिक घटकांच्या प्रभावाच्या अभ्यासाशी संबंधित आहे. व्हिटलीसे आणि इस्टने ठामपणे सांगितले की इतिहासातील भौगोलिक घटक म्हणजे म्हणजे भूतकाळातील भूगोलची पुनर्रचना ज्यामुळे ऐतिहासिक घटनांचा प्रवाह अधिक चांगल्या प्रकारे समजू शकतो.

काही अभ्यासकांच्या मते ऐतिहासिक भूगोलामध्ये प्रकृतीक पर्यावरणाचा मनुष्याच्या क्रियाकलापांवर, इतिहास आणि ऐतिहासिक घटनांवरील प्रभाव अभ्यासला जातो. यामध्ये घटनेचा अभ्यास करून, विशिष्ट घटकांचे कार्य आणि परिणाम यांचे वर्गीकरण करून त्याचे परिणाम समजून घेतले जातात. याचा उपयोग भूगोल नव्हे तर इतिहास स्पष्ट करण्यासाठी होतो अशी टीका केली जाते. अशा प्रकारे, "इतिहासकारांच्या कामात हरवलेल्या पर्यावरणीय घटकांस समाविष्ट करणे" येवढाच ऐतिहासिक भूगोलाचा अभ्यास विषय आहे अशीही टीका होते.

बदलते सांस्कृतिक भूदृश्य:

या दृष्टिकोनानुसार ऐतिहासिक भूगोलामध्ये बदलत्या सांस्कृतिक भूदृश्याचा अभ्यास होतो. हा दृष्टीकोनामुळे बऱ्याच युरोपियन देशांमध्ये पूर्वीच्या सांस्कृतिक भूदृश्याच्या पुनर्रचनास चालना मिळाली. ऐतिहासिक भूगोलमध्ये सांस्कृतिक भूदृश्य व भुरुपशात्र यातील परस्पर संबंधांचा अभ्यास केला जातो. भूगोलाच्या पुनर्रचनेसाठी भूदृश्य घटकांना महत्वाचा पुराव्यांचा स्रोत मानले जाते. वसाहतींचे वितरण, घराचे प्रकार, कृषी पध्दती भूतकाळाचे सांस्कृतिक भूदृश्य शोधण्यात मदत करू शकतात.

मागील भौगोलिक पुनर्निर्माण:

ऐतिहासिक भूगोलाचा संबंध भूतकाळातील भौगोलिक पुनर्रचनेशी आहे. ऐतिहासिक भूगोलाच्या अनेक शाखा, उदा. कृषी भूगोल, शहरी भूगोल, औद्योगिक भूगोल, सामाजिक भूगोल आणि प्रादेशिक भूगोल. ऐतिहासिक भूगोलाचे अध्ययन सध्याच्या भूगोलशास्त्रज्ञांच्या दृष्टीने महत्वाचे आहेत. भूतकाळातील भूगोल पुनर्रचना हि भूतकाळातील आणि सध्याच्या घटनांच्या वितरणांमधील संबंध शोधण्यासाठी आवश्यक आहे. प्रदेश किंवा देशाच्या भूगोलाची पुनर्बांधणी करणे मात्र एक कठीण काम आहे.

वेळानुसार भौगोलिक बदल :

भूगोलामध्ये विविध ठिकाणे भूतकाळ किंवा वर्तमानात कशी आहेत याबद्दल अभ्यास केला जातो., प्राकृतिक आणि सांस्कृतिक दोन्ही भौगोलिक घटक स्थल-कालपरत्वे बदलतात. त्याप्रमाणे, एखाद्या प्रदेशाची वैशिष्ट्य देखील बदलतात. या भौगोलिक बदलांचा अभ्यास करणे ही भूगोलशास्त्राचा मुख्य अभ्यास विषय आहे. एका दृष्टीने ऐतिहासिक भूगोल आणि समकालीन भूगोल एकसारखेच आहेत. सध्याचा भूगोल पुढे ऐतिहासिक

भूगोल होईल. मॅकिंडरच्या मते ऐतिहासिक भूगोल हा ऐतिहासिक वर्तमानाचा अभ्यास आहे. ते ऐतिहासिक आणि समकालीन भूगोलमधील फरक निराधार मानतात. “भूगोलकाराने स्वतःला पूर्वी अस्तित्वात असलेल्या वर्तमानात न्यावे आणि एक हजार किंवा दोन हजार वर्षांपूर्वी अस्तित्वात असलेल्या वर्तमानास त्याला प्रयत्न करून परत मिळवायचे आहे”. मेनिग यांच्या मते अभ्यासकांच्या अल्प संख्येमुळे ऐतिहासिक भूगोल अभ्यासाचे एक 'धोकादायक दुर्बल क्षेत्र' बनले आहे.

समकालीन भूगोल म्हणजे काय?

भूगोल अभ्यासाचा अभ्यास नेहमीच विकसित होत गेला आहे. अनेक वेळा असा प्रश्न उपस्थित केला जातो की “भूगोल अजूनही महत्त्वाचे का आहे?” “भूगोल अभ्यासाचा अभ्यास अजूनही आधुनिक समाजात उपयुक्त आहे का?” “या काळात भूगोला कशाचे संशोधन करतात?” “अजून काही प्रारूपे, नवीन जमीन व संस्कृती शोधायच्या आहेत काय?”

उपरोक्त प्रश्नांची उत्तरे देताना भूगोलाच्या दोन बाजू असल्याचे लक्षात घ्यावयास हवे: ऐतिहासिक भूगोल आणि समकालीन भूगोल. त्यांच्या नावावरून असे लक्षात येते कि भूतकाळातील घटनांचा भूगोल अभ्यासने म्हणजे ऐतिहासिककालीन भूगोल आणि विद्यमान किंवा वर्तमान घटनांचा आणि प्रारूपांचा अभ्यासने म्हणजे समकालीन भूगोल.

पूजा मॉडल यांच्या मते “समकालीन भूगोल घटनेचे विद्यमान प्रारूप व अभिक्षेत्रिय बदल यांचा अभ्यास करते.”

थोडक्यात समकालीन भूगोल सामाजिक प्रारूपांचा बदलाचा अभ्यास करतो. हे दररोज होत असलेल्या भू-रूप, हवामान, संस्कृती इत्यादी मधील बदलांचा अभ्यास करते.

राजकीय भूगोल, आर्थिक भूगोल, गणितीय भूगोल, वैद्यकीय भूगोल इ. सारख्या अभ्यास क्षेत्रामध्ये केंद्रित अभ्यासाच्या युगात समकालीन भूगोलातील उत्क्रांतीचा प्रारंभ झाला आणि यामुळे शहरी भूगोल, सामाजिक भूगोल इ. सारख्या इतर अभ्यास शाखांचे पुनरुज्जीवन झाले

असे म्हटले जाते की नवीन तंत्रज्ञान आणि साधनांचा विकास झाला आणि येथे विकसित केलेली दोन अत्यंत महत्त्वाची तंत्रज्ञान म्हणजे भौगोलिक माहिती प्रणाली (जीआयएस) आणि सुदूर संवेदन (आरएस). जीआयएस ही एक उच्च कार्यक्षम संगणक प्रणाली आहे जी भौगोलिक माहितीवर प्रक्रिया करण्यासाठी वापरली जाते तर सुदूर संवेदनामध्ये पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरील माहिती उपग्रहातून किंवा अन्य दूर ठिकाणांवरून मिळविली जाते.

असा युक्तिवाद केला जात आहे की समकालीन भूगोल हा सध्याचा भूगोल आहे या संदर्भात भूगोलमध्ये विशेषतः प्राकृतिक भूगोलमध्ये अभ्यासलेल्या गोष्टी ऐतिहासिक म्हणून वर्गीकृत केल्या जाऊ शकतात कारण त्यापैकी बऱ्याच गोष्टी पूर्णपणे नष्ट झाल्या आहेत किंवा आधीपासून नामशेष झाल्या आहेत.

येथे हे लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे की ऐतिहासिक आणि समकालीन भूगोल परस्पर पुरक आहेत. कारण काळानुसार समकालीन भूगोल हा ऐतिहासिक भूगोल बनतो.